

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΕΠΙΕΙΚΕΙΑΣ» ΠΑΡ'ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙ

Μοῦ δίνεται καὶ πάλιν ἡ εὐκαιρία νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐπιείκεια κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη¹. Πολλοὶ μελετητὲς² τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιεικείας ἐπικεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τους στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια E10, στὴ Ρητορικὴ A13, ὅπου αὐτὴ ἀντιμετωπίζεται ἐκ μέρους τοῦ φιλοσόφου στὸ χῶρο τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, καὶ στὰ Τοπικὰ Z3, 141a, 16. Ὁ ἴδιος ὅμως, ὅπως διαπιστώθηκε στὰ Ἠθικ. Νικ. Z11, προσδίδει στὴν ἐπιείκεια εὐρύτερο τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα κείμενα, περιεχόμενο. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἐντάσσεται στὴ γενικότερη προσπάθεια τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ὁργανώσει τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ νὰ τὴν καταστήσει ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ, γι' αὐτὸ προβάλλει τὴν διανοητικὴ ἀρετὴ τῆς φρονήσεως καὶ ὑπ' αὐτὴν μεταξὺ ἄλλων θέτει τὴν ἐπιείκεια. Ἐκεῖ ἡ ἐπιείκεια, κατὰ τὸ φιλόσοφο, δὲν λειτουργεῖ στηριζόμενη στὶς ἀρχές τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ, ἀλλὰ, ὅπως λέγει, στὸ ἔσχατον, στὴ συγκεκριμένη δηλαδὴ ἠθικὴ πράξη.

Στὴ Ρητορικὴ A13 ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαριθμεῖ ὅσα στοιχεῖα προσδιορίζουν ἐξ ἀντικειμένου τὸ πρόσωπο καὶ τὶς πράξεις τοῦ ἐναγομένου, καὶ τὰ ὅποια πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ δικαστῆς γὰ νὰ ἐκφέρει δίκαιη, δηλαδὴ ἐπιεικὴ κρίση, ἐνῶ στὰ Ἠθικ. Νικ. E10, τονίζει τοὺς κύριους λόγους, πού ἐπιβάλλουν τὴν ἐπίδειξη ἐπιεικείας ἐκ μέρους τοῦ δικαστοῦ κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νόμου καὶ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Ἐπιδιώκοντας κατὰ τὴ γνώμη πολλῶν μελετητῶν³ νὰ ἐξαρτῇ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ φυσι-

1. Δημ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ, *Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους*, τ. 1, Ἠθικὴ, Ἀθήνα 2002, σσ. 149-163.

2. Πβ. Σχετικὴ βιβλιογραφία: R. HIRZEL, *Ἄγραφος Νόμος*, *Abh. der Phil. Hist. Kl. der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wiss.*, (Leipzig) 20, 1990· H. KORNHARDT, «Summum jus», *Hermes*, 81, 1953, σσ. 77-85· K. KUYPERS, *Recht und Billigkeit bei Aristoteles*, *Mnemosyne*, 5, 1937, σσ. 289-301· Emm. MICHELAKIS, *Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Billigkeit bei Aristoteles*, München, Huber, 1953, σσ. 28-47· J. STROYK, *Summum jus, summa injuria*, Leipzig - Berlin 1926· I. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ κενὰ τοῦ νόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἐλληνικῷ δικαίῳ*, *Ἐφημ. Ἑλλήνων Νομικῶν*, 30, 1963, σσ. 753-758· Κ.Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, β' ἐκδόσις ἐπηρευημένη, μετὰ προλόγου Κ.Ι. Δεσποτόπουλου, ἐκδόσεις Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, 1978, σσ. 214-227· Ἀλ. Χ. ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ φύσις τοῦ ἐπιεικοῦς παρ' Ἀριστοτέλει*, *Πλάτων*, 19, 1967, σσ. 249-257· J.P. ANTON, *Aristotle on Justice as Equity*, *On Justice*, Athens, Greek Philosophical Society, 1989, σσ. 1-8· L. COULOUBARITSIS, *La modernité face à la notion aristotélicienne de l'équité*, *αὐτόθι*, σσ. 130-137· E. MOUTSOPOULOS, *Tolérance et équité*, *Diotima*, 27, 1999, σσ. 159-161.

3. Πβ. Bernard YACK, *The Problems of a Political Animal*, Berkeley, University of California Press, 1993, σσ. 193-194· R. GAUTHIER - J. JOLIF, *L'Éthique à Nicomaque*, τ. 2, Louvain, Publications Universitaires, 1970, σσ. 432-433· Peter TRUDE, *Der Begriff der Gerechtigkeit in der*

κοῦ, ἀγράφου, δικαίου, ἔναντι τοῦ θετικοῦ, τοῦ νομίμου δικαίου, ὁ φιλόσοφος εἰσάγει τὸν θεσμὸ τῆς ἐπιεικείας. Τὸ ἐπιεικὲς ὁμῶς, κατ' αὐτόν, δὲν διαφέρει τοῦ θετικοῦ δικαίου οὔτε ἀνήκει σ' ἕτερον γένος, ἀλλ' ἀποτελεῖ βέλτιον δίκαιον, καθ' ὅσον λειτουργεῖ ὡς ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου⁴.

Ὅπως ὁ Πλάτων⁵, ἔτσι κι ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει πὼς ἡ ἐγγενὴς ἀδυναμία τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐγκτεται στὸ ὅτι ὁ νόμος ἐκφράζεται καθόλου⁶, ἕνας κανόνας δικαίου, στὴν γενικὴ καὶ ἀφηρημένη του διατύπωση, πολλές φορές παρουσιάζει ὀρισμένα κενά, τὰ ὁποῖα ὁ δικαστὴς ὀφείλει ὡς δίκαιον ἔμψυχον⁷ διὰ τῆς παρεμβάσεώς του, νὰ καλύψει.

Ἀξίζει νὰ δοθῇ ἔμφαση ἐκ μέρους τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ δικαστοῦ ὡς «ἐμψύχου δικαίου». Ὁ δικαστὴς εἶναι, ὄντως, ἔμψυχον δίκαιον, ἀφοῦ, κατὰ ἕναν τρόπο, ζωντανεύει, μὲ τὴν κρίση του, τὸ ἄψυχο γράμμα τοῦ νόμου. Γνωρίζει ὅτι ἕνας μεμονωμένος κανόνας δικαίου ἐντάσσεται σ' ἕνα εὐρύτερο πλέγμα κανόνων δικαίου, δικαιοκῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν, τὸ ὁποῖον ὑπονοεῖται καὶ λαμβάνεται ὑπ' αὐτοῦ ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν διαδικασίᾳ τῆς ὑπ' αὐτοῦ πραγματοποιουμένης κρίσεως. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς ἐπικουρούμενος ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ, ἀγράφου δικαίου καὶ τοῦ συγκεκριμένου θετικοῦ κανόνος δικαίου, καθίσταται ἐλαττωτικὸς⁸ τοῦ ἐν λόγῳ γραπτοῦ νόμου· τὸν ἐφαρμόζει δηλαδὴ μὲ κάποια ἐλαστικότητα. Τὸ ὅτι ὁ δικαστὴς δὲν ἐπιδεικνύει πνεῦμα αὐστηρότητος καὶ δὲν ἐπιβάλλει ποινὴ ἀνάλογη ἐκείνης πού προβλέπει ὁ γραπτὸς νόμος δὲν ὀφείλεται στὴν χαλαρὴ συνειδήσιν τοῦ ὡς λειτουργοῦ τῆς δικαιοσύνης. Οἰκοθὲν νοεῖται πὼς ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς δὲν ἀρέσκεται σὲ ἀθέμιτους συμβιβασμοὺς πού ὑπονομεύουν τὸν θεσμὸ τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἐκ μέρους του ἐπίδειξη πνεύματος ἐπιεικείας ἀποτελεῖ προῖον ὠρίμου δικαιοκριτικῆς συνειδήσεως. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀκριβοδίκαιον⁹ πού εἶναι ζηλωτὴς τοῦ γράμματος καὶ τοῦ νομικοῦ τύπου, ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς μετριάζει τὴν προβλεπομένην ὑπὸ τοῦ νόμου αὐστηρὰν ποινὴν, ὥστε αὐτὴ νὰ καθίσταται σύμμετρη πρὸς τὸ ἐκ μέρους τοῦ κατηγορουμένου διαπραχθὲν παράπτωμα. Ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς κατ' οὐσίαν εἶναι ὁ ἀκριβοδίκαιος, διότι μὲ τὴν εὐσυνειδήτη καὶ σύντονη διακριβωτικὴ διεΐσδυση πού ἐπιχειρεῖ κατὰ τὴν ἐρμη-

Aristotelischen Staatsphilosophie, Berlin, De Gruyter, 1955, σσ. 124-125 καὶ 129· W. SIEGFRIED, *Der Rechtsgedanke bei Aristoteles*, Zürich, Schulzers, 1942, σ. 80.

4. ΑΡΙΣΤ., *Ἠθικ. Νικ.*, E10, 1137 b 12-13.

5. ΠΛΑΤ., *Πολιτ.*, 294 a 10- b 6: «Ὅτι νόμος οὐκ ἂν ποτε δύναίτο τό τε ἄριστον καὶ τὸ δίκαιότατον ἀκριβῶς πᾶσιν ἅμα περιλαβὼν τὸ βέλτιστον ἐπιτάττειν· αἱ γὰρ ἀνομοιότητες τῶν τε ἀνθρώπων καὶ τῶν πράξεων καὶ τὸ μηδέποτε μηδὲν ὡς ἔπος εἰπεῖν ἡσυχίαν ἄγειν τῶν ἀνθρωπίνων οὐδὲν ἕωςιν ἀπλοῦν ἐν οὐδενὶ περὶ πάντων καὶ ἐπὶ πάντα τὸν χρόνον ἀποφαίνεσθαι τέχνην οὐδ' ἡντινοῦν». Ὁμοίως, ΑΡΙΣΤ., *Ἠθικ. Νικ.*, E10, 1137 b 13.

6. Αὐτ., E10, 1132 b 20.

7. Αὐτ., E10, 1137 a 22.

8. Αὐτ., E10, 1138 a 1· Τοπ. 141 a 6. Π6. ΠΛΑΤ., *Ὅροι*, 412 b.

9. Αὐτ., E10, 1138 a 1.

νεία τοῦ νόμου ἐπιδεικνύει μεγαλύτερη νομικὴν συνέπειαν τοῦ τυπολάτρου ἀριστοτελικοῦ ἀκριβοδίκαιου. Ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεία τοῦ ἀορίστου κανόνος μὲ τὸ ἐκ μέρους τοῦ ἐκφραζόμενο πνεῦμα ἐπιεικείας δηλώνει ἀντιπολωτικὴν στάση ἔναντι τοῦ γενικοῦ καὶ ἀορίστου κανόνος δικαίου. Ἡ στάση αὕτη τοῦ ἐπιεικοῦς δικαστοῦ εἶναι δυνατόν ν' ἀποκληθῇ προσέτι καὶ «ἀγαπητική», διότι παρ' ὅλον ὅτι, ἐκ πρώτης ὄψεως, φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ἐλαστικοποιεῖ ἢ ἀκυρώνει τὸν γραπτὸ νόμο μὲ τὴν ἐπίδειξη ἐπιεικείας, τὸν ἐπιβεβαιώνει καθότι κινεῖται μέσα στὸ πλαίσιο ποὺ τὸ πνεῦμα τοῦ νομοθέτου διαγράφει.

Ἡ ἐννοια τῆς ἐπιεικείας (ἐκ ρήματος εἶκω, Fik)¹⁰, ἐξ οὗ εἰκὼν καὶ εἰκὸς ποὺ ἐσήμαινε ὁμοιάζω καὶ εἶμαι πιθανός) εἶχε πολλές σημασίες¹¹ κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἐσήμαινε: πιθανότητα, λογικότητα, τιμιότητα, εὐλικρίνεια, πραότητα, δικαιοσύνην, πνεῦμα τοῦ νόμου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ γράμμα αὐτοῦ¹².

Δύο λόγους, κατὰ βάθος ἀντιθέτους, προβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀσκηση τῆς ἐπιεικείας. Ἡ ἐπιείκεια κρίνεται ἀπαραίτητη λόγῳ τῆς γενικῆς, τουτέστιν ἀφηρημένης διατύπωσης τοῦ κανόνος δικαίου. Ὁ δεῦτερος λόγος ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἡ ποικιλία τῶν εἰδικῶν περιπτώσεων. Τὸ χάσμα καὶ τὰ κενὰ κατ' αὐτὸν μεταξὺ τοῦ νόμου καὶ τῆς συγκεκριμένης εἰδικῆς περιπτώσεως δὲν ὀφείλεται στὸ νομοθέτην ἀλλ' ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματός ἐστιν¹³, διότι... τοιαύτη ἡ τῶν πρακτῶν ὕλη ἐστιν¹⁴. Ὅρισμένα πράγματα, ἐν προκειμένῳ ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ ἐκδηλώνεται κατ' ἀκανόνιστον τρόπον, ἐδῶ δὲν λειτουργεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης: «ἄνθρωπος ἄνθρωπον γεννᾷ». Ἡ ἀνθρώπινη σκοποθεσία διακρίνεται γιὰ τὴν πολυπλοκότητα τῆς. Ἐπομένως, ἡ μὴ κανονικότης καὶ τὸ ἀπρόβλεπτον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων δὲν μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν ὑπὸ τοῦ νόμου. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις κρίνεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ὡς ἐνδεδειγμένη ἡ χρῆσις τῶν ψηφισμάτων¹⁵, διότι τὰ θεωρεῖ ὡς τὸ πλεον πρόσφορο καὶ ἀπαραίτητο μέσο γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὴν ἰδιομορφία τῶν πραγμάτων ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴ χρῆσις τῶν κανόνων τοῦ γενικῶς ἐκφραζομένου νόμου. Γιὰ τίς εἰδικές περιπτώσεις ὁ Ἀριστοτέλης εἰσηγεῖται μέθοδο προσέγγισης ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῆς λεσβίας οἰκοδομίας¹⁶. Οἱ Λέσβιοι

10. Βλ. Ι. Δ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα, Βιβλιοπρομηθευτική, 1990, σ. 305.

11. Βλ. Κατ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, *Ἔοικα - εἰκὸς καὶ συγγενικά ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ὡς τὸν Ἀριστοφάνη. Σημασιολογικὴ Μελέτη*, Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη, Παράρτημα ἀριθ. 17).

12. Βλ. Ι. Δ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικὸν ...* σ. 367.

13. ΑΡΙΣΤ., *Ἠθικ. Νικ.*, Ε10, 1137 b 18-19.

14. Αὐτ., Ε10, 1137 b 19.

15. Αὐτ., Ε10, 1137 b 28-29: ...περὶ ἐνίων ἀδύνατον θέσθαι νόμον ὥστε ψηφίσματος δεῖ.

16. Αὐτ., Ε10, 1137 b 30.

δηλαδή, όπως αναφέρεται¹⁷, έχτιζαν τους τοίχους των διαφόρων οικοδομημάτων με τη χρήση ακανόνιστων και ανισομεγέθων λίθων, δια τον λόγον δὲ αὐτὸν ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν μολύβδινον κανόνα¹⁸, ὁ ὁποῖος λόγῳ τῆς ἐλαστικότητος ποὺ διέθετε ἦταν ἱκανὸς νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ λίθου, διότι μετακινεῖται καὶ οὐ μένει¹⁹. Αὕτῃ ἡ μέθοδος τῆς λεσβίας οἰκοδομίας ἐφηρμόζετο, ὅπως λέγει ὁ J.A. Stewart²⁰, γιὰ τὸ χτίσιμο τῶν κυκλώπειων τειχῶν, ὅπως τῆς ἀρχαίας Τιρύνθου. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴν πρακτικὴ ἀρχὴ τῶν ἐφαρμοστῶν τῆς λεσβίας οἰκοδομίας: τοῦ γὰρ ἀορίστου ἀόριστος καὶ ὁ κανὼν ἐστίν²¹. Ὁ δικαστὴς κατὰ τὸν Σταγίριτῃ κρίνοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ φύσιν τῶν πρακτῶν καὶ ἀξιολογώντας αὐτὰ κατὰ τὴν κρίσιν του, πρέπει νὰ ὑποτάσσεται στὴν ἀόριστη καὶ ἀκαθόριστη φύσιν τῶν συγκεκριμένων ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων, ποὺ ὑπάγονται στὴ σφαῖρα τῆς πράξεως.

Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα —θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε— ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζει τὸ ρόλο τῆς ἐπιεικείας στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς πράξεως καὶ τῆς πρακτικῆς διανοίας καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸ χῶρο ἐρμηνείας τοῦ νόμου καὶ ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Θὰ λέγαμε ὅτι λόγῳ τῆς ὕλης τῶν πρακτῶν καὶ τοῦ ἀορίστου κανόνος τοῦ νόμου, βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύσει τὸ νόμο καὶ νὰ ἀπονείμει τὸ δίκαιον στὸν ἐναγόμενον κατ' ἀναλογικὸν τρόπον.

Ἡ ἐννοία τῆς ἐπιεικείας καὶ τοῦ ἐπιεικοῦς στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπαντᾷ καὶ σὲ περιοχὲς πέραν τῆς δικαιοσύνης ὡς ἐξουσίας. Οἱ ἐννοίες αὗτὲς, ἐξάλλου, βρίσκονται καὶ στὴν ὁμηρικὴ ποίηση. Ἔτσι, ἐπιεικὴς ἀρχικῶς ἐσήμαινε: κατάλληλος, ἀρμόδιος, πρέπων, ἀγαθός²². Ἡ ἐπιεικεία, ἐπομένως, στὸν Ἀριστοτέλη ἀναφέρεται σὲ θέματα ἠθικῆς χροιάς καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν ἐννοία τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦμε ὅτι κατ' αὐτὸν στὸ δίκαιο, στὸ χῶρο τοῦ ὁποίου κατὰ κύριο λόγο ἀπαντᾷ ἡ χρῆσις τῆς ἐπιεικείας, οἱ δεσμοὶ μὲ τὴν ἠθικὴ εἶναι στενοί. Τὸ δίκαιο ἀποτελεῖ σὲ μέγα βαθμὸ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ αὐστηρὸ πρόσωπο τῆς ἠθικῆς.

Στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς ὁ ἐπιεικὴς ἄνθρωπος ταυτίζεται μὲ τὸν σπουδαῖον καὶ τὸν ἀγαθόν. Ἐπιεικὴς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ὁ νουνεχὴς²³ ἄνθρωπος ποὺ πειθαρχεῖ στὶς ὑπαγορεύσεις τοῦ νοῦ· εἶναι ὁ καλοπροαίρετος τύπος ἀνθρώπου ποὺ ἐμφορεῖται ἀπὸ φιλάνθρωπα αἰσθήματα· εἶναι ὁ ὑψηλό-

17. J.A. STEWART, *Notes on the Nekomachean Ethics of Aristotle*, τ. 1, Oxford, Clarendon Press, 1892, σ. 531.

18. ΑΡΙΣΤ., *Ἠθικ. Νικ.*, E10, 1137 b 30-31.

19. Αὐτ., E10, 1137 b 31-32.

20. J.A. STEWART, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 531.

21. ΑΡΙΣΤ., *Ἠθικ. Νικ.*, E10, 1137 b 29-30.

22. Βλ. Κατ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 21-28.

23. ΑΡΙΣΤ., *Ἠθικ. Νικ.*, 18, 1169 a 16-18.

φρων πού ασχολείται αποκλειστικά με έργα καλοκαγαθίας²⁴. Διακρίνεται και για άλλες ψυχικές ἀρετές· εἶναι ἔμπειρος κοινωνικά και διαθέτει εὐρύτητα πνεύματος. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι *συγγνώμων* και *εὐγνώμων*. Ὡς ἄνθρωπος εἶναι ἀνιδιοτελής, ὑπεράνω χρημάτων και με ὑψηλὸ ἦθος, ἐπιδεικνύει πνεῦμα κατανόησης και πολλάκις συγχωρεῖ τοὺς συνανθρώπους του. Ἡ στάση του βεβαίως αὐτὴ δὲν προέρχεται ἀπὸ ἠθικὴ ἀδυναμία και μαλθακότητα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν σὲ βάθος κατανόηση τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων.

Κατ' ἀνάλογο τρόπο ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἐπιεικὴ δικαστὴ και τὴν ἐπιείκεια στὴ νομικὴ τῆς ἐφαρμογή. Ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς ἐρμηνεύει και ἀπονέμει τὸ δίκαιο με πνεῦμα κατανόησης και φιλανθρωπίας. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδεικνυομένη ἐπιείκεια ἀποτελεῖ ἐλαστικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ γραπτοῦ νόμου συνδεόμενη πρὸς τὴν εἰδικὴ περίπτωσι οὕτως, ὥστε οὔτε τὸ πνεῦμα τοῦ νομοθέτου νὰ καταστρατηγεῖται οὔτε τὸ γράμμα τοῦ νόμου ἐφαρμοζόμενο στὴ γενικὴ του διατύπωση νὰ ἀδικεῖ τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ ἀπαιτούμενη ἐκδήλωση ἐπιεικειᾶς ἐκ μέρους τοῦ δικαστοῦ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ θετικὸ, «τὸ κατὰ νόμον»²⁵ δίκαιο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐνέργεια τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπιεικοῦς δικαστοῦ, πού ὡς ἔμπυχον δίκαιον ἐπεμβαίνει διορθωτικῶς κάνοντας χρῆσι τοῦ φυσικοῦ ἢ ἀγράφου δικαίου. Τὸ ἐπιεικὲς ὡς ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου²⁶ ἔρχεται νὰ ἐπανορθώσι τὸ νόμο, πού ἐξαιτίας τῆς γενικῆς του διατυπώσεως ἐκφράζεται καθόλου²⁷. Ἔτσι, διὰ τῆς προσαρμοστικῆς ικανότητος τῆς ἐπιεικειᾶς, καλύπτονται τὰ κενὰ τοῦ νόμου και ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς γίνεται ἐλαττωτικός²⁸ τοῦ γραπτοῦ νόμου. Περιορίζει τὴν ὑπ' αὐτοῦ προβλεπόμενη ποινὴ γιὰ τὸν ὑποδίκου μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξειδικευμένη κρίσι πού κάνει και τὴν ἐρμηνεία πού δίδει στὸν νόμο ἀναλόγως πρὸς τὴν εἰδικὴ και συγκεκριμένη περίπτωσι πού ἔχει ἐνώπιόν του. Ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς φέρει τρόπον τινά, τὸν νόμο στὰ μέτρα τοῦ δικαζομένου ἀποφεύγοντας τοιοῦτοτρόπως νὰ ἐξαντλήσι ὅλη τὴν αὐστηρότητα αὐτοῦ γιατί τότε θὰ ἔκρινε ἀδίκως.

Ὁ ἐπιεικὴς δικαστὴς κατὰ τὴ διάρκεια ἀποδόσεως τῆς δικαιοσύνης προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσι και νὰ ἀπονείμει τὸ δίκαιο στὴ ζωντανή του διάστασι και *in concreto*. Ὁλη ἡ διαδικασία τῆς κρίσεως, δηλαδή τῆς δίκης, σὲ τελευταία ἀνάλυσι συνοψίζεται στὴν ὀρθωσι ἐνὸς δικαστικοῦ, δηλαδή πρακτικοῦ συλλογισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μείζων πρότασι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν κανόνα δικαίου με καθολικὴ διατύπωση, ἡ ἐλάσσων πρότασι περιέχει τὴ διαπραχθεῖσα πράξι ἐκ μέρους τοῦ ὑποδίκου, και, τέλος, τὸ συμπέρασμα ἐκφράζει τὴν τελικὴ ἀπόφασι — κρίσι τοῦ δικαστοῦ.

24. Αὐτ., Ε 9, 1136 a 20-22.

25. Αὐτ., Ε10, 1137 b 12· Ἡθικ. Μεγ., Β 2, 1198 b 31-32.

26. Αὐτ., Ε10, 1137 b 12-13.

27. Αὐτ., Ε10, 1137 b 13· Πολιτ., Β 8, 1269 a 10-12.

28. Αὐτ., Ε10, 1138 a 1· Ἡθικ. Μεγ., Β2, 1198 b 25-33.

Ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἐπιεικὴ δικαστὴ, ἀδυναμία, πρὸς εὐδωσὴ ἑνὸς ὀρθοῦ δικαστικοῦ συλλογισμοῦ καὶ συμπεράσματος - ἀποφάσεως παρατηρεῖται στὴν περίπτωση τοῦ δικαστοῦ, ποὺ εἶναι ὁ ἀκριβοδίκαιος, ἐκ λόγων ἀσφαλῶς ὑποκειμενικῶν ποὺ δυσχεραίνουν τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ νόμου. Ὁ ἀκριβοδίκαιος δικαστὴς δὲν παρέχει τὰ ἐχέγγυα τῆς ἐλεύθερης καὶ ἀνεμποδίστου κρίσεως, ἡ ὁποία τουλάχιστον δὲν θὰ παρεκωλύετο ἔσωθεν. Γι' αὐτὸ φροντίζει πάντοτε νὰ εἶναι συνεπὴς πρὸς τὸ γράμμα καὶ ὄχι πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου. Μικρόψυχος καὶ ἀλύγιστος ἀδυνατεῖ νὰ ἀναπτύξει πρωτοβουλία καὶ νὰ ἀτενίσαι τὸν ἄνθρωπο στὴν εἰδικὴ περίπτωση καὶ πέρα ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ νόμου. Ἀντὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ προσαρμόζει τὸν νόμο —σύμφωνα ὅπωςδῆποτε μὲ τὴ βούληση τοῦ νομοθέτου— στὰ μέτρα τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, ἐπιχειρεῖ πάντοτε ὡς νέος Προκρούστης νὰ προσαρμόζει τὸν ἄνθρωπο στὰ μέτρα τοῦ γράμματος τοῦ νόμου. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι προαιρετικὸς καὶ πρακτικὸς²⁹ τῆς ἐπιεικείας, ἐπιβάλλει μὲ ἀπάνθρωπο τρόπο τὸν νόμο μὲ ὅλη τὴν αὐστηρότητα, ὥστε νὰ τὸν καθιστᾷ ὄργανο ὑψίστης ἀδικίας.

Ἡ ἐπιείκεια ὅπωςδῆποτε ὡς βέλτιον δίκαιον ἐξασφαλίζει τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος. Ἐδῶ ὁμως λειτουργεῖ μιὰ διπλὴ μορφή ἰσότητος: μιὰ κατακόρυφος καὶ μιὰ ὀριζόντιος. Ἡ κατακόρυφος πραγματοποιεῖται μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀφηρημένου κανόνος δικαίου πρὸς τὴν εἰδικὴ περίπτωση, ὅποτε πραγματοποιεῖται μιὰ μορφή ἀναλογικῆς ἰσότητος, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ὀριζόντιος μορφή ἰσότητος νοεῖται, ὅπως τὸ ἴσον στὰ τρία εἶδη τῆς εἰδικῆς δικαιοσύνης καὶ κατὰ κύριον λόγον στὸ διορθωτικὸν δίκαιο, ὅπου ἀρχὴν εἶναι ὁ δικαστὴς. Ἡ μαθηματικὴ ἔννοια τῆς ἰσότητος ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα μὲ πρώτους τοὺς Πυθαγορείους — συνάπτεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ ἰσότης πρυτανεύει ὡς κανὼν στὶς ἀνθρώπινες ἀπαιτήσεις, στὶς δικαιοικὲς ἀρχές καὶ ἀξίες τῆς ζωῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης —καὶ πρὶν αὐτὸν ὁ Πλάτων— θὰ περιγράψει κατὰ θαυμαστὸ τρόπο τὸ κατ' ἀξίαν ἴσον στὸ διανεμητικὸ δίκαιο, τὴν ἀριθμητικὴ ἢ ποσοτικὴ ἰσότητα στὸ διορθωτικὸ δίκαιο καὶ τὴν ἀναλογικὴ ἰσότητα στὸ ἀντιπεπονθὸς δίκαιο.

Γενικῶς ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει ὡς δίκαιον τὸ ἴσον καὶ μάλιστα τὸ μέσον. Οἱ ἔννοιες ὁμως τοῦ ἴσου καὶ τοῦ μέσου ἀποβάλλουν σ' αὐτὸν τὴν μαθηματικὴ τους αὐστηρότητα καὶ ἀκαμψία, διότι ἀναφέρονται στὸν ζωντανὸ παράγοντα ποὺ λέγεται ἄνθρωπος. Καὶ αὐτὴ ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Σταγίριτου ἀπομακρύνεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ μαθηματικίζουσα ἠθικὴ τοῦ πλατωνικοῦ Φιλήβου καὶ γίνεται πιὸ εὐπλαστὴ καὶ ἐλαστικὴ.

Αὐτὸ ἤδη διαπιστώνεται στὴ γνωστὴ διδασκαλία του περὶ μεσότητος, ὅπου ἀποκρούει τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πλευρᾶ ἀποδεχόμενος μόνον τὴν

29. Αὐτ., Ἡθικ. Νικ., Ε10, 1137 b 35.

«πρὸς ἡμᾶς»³⁰ μεσότητα. Ἐπίσης στὴ θεωρία του περὶ φρονήσεως ἡ ὀρθοῦ λόγου λαμβάνει πάντα ὑπ' ὄψη του τὰ μεταβλητὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τὴ συγκεκριμένη περίσταση, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ δρᾷ ἀναμαρτήτως, δηλαδή ὀρθῶς.

Στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς, καὶ κατ' ἐπέκταση τοῦ δικαίου, τὸ προέχον κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ πρακτόν, τὸ λεγόμενο καὶ ἔσχατον³¹. Αὐτὸ τὸ ἔσχατον, ἡ συγκεκριμένη καὶ εἰδική περίπτωση, ἐνδιαφέρει πρωτίστως τὸν πράττοντα, ὡς ἐπίσης τὸν ἀποτιμητὴ πράξεων οἰκείων ἢ ξένων. Τὸ ἔσχατον ὁμως κατὰ τὴν ἐπιτέλεσή του ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀποτίμησή του δὲν εἶναι τόσο ἀπλό. Εἶναι προϊόν πολλῶν παραγόντων, ἐξωτερικῶν συνθηκῶν, κριτηρίων, προθέσεων, σκοπῶν καὶ ἀξιῶν. Ὡς ἀποτέλεσμα, ὡς αἰτιατόν, προϋποθέτει μιὰ αἰτία σύνθετη ἐκ πολλῶν στοιχείων, ἡ ὁποία αἰτία στὴ σφαῖρα τῆς ἀνθρώπινης πράξεως συνεχῶς παραλλάσσει καὶ ποικίλλει. Αὐτὸ ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλώντας γιὰ τὴ φύση τοῦ πράγματος³² καὶ τὴν ὕλη τῶν πρακτῶν³³.

Στὴ σφαῖρα τῆς πράξεως καὶ τοῦ δικαίου κυριαρχεῖ ἡ προσωπικὴ βούληση, οἱ ἀτομικὲς ἐπιλογές, οἱ κανόνες καὶ οἱ ἀξίες. Οἱ ἀξίες ὡς καθοδηγητικὰ κέντρα καὶ πόλοι ἔλξεως λειτουργοῦν ὡς πλέγματα καὶ συστήματα συνεχοῦς ἀναφορᾶς διὰ τὸν πράττοντα. Οἱ ἀξίες ὡς ἐμπλεκόμενες καὶ διαπλεκόμενες σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση, ἀνεξαρτήτως βαθμοῦ ἱεραρχήσεως, λειτουργοῦν ἀπὸ κοινοῦ, ἐκ τοῦ συσχετισμοῦ δὲ καὶ τῆς συνεκτιμήσεως αὐτῶν προβάλλεται ἡ πλέον ἐπικαιρὸς διὰ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση, σὲ σημεῖο μάλιστα τέτοιο, ὥστε ἐνίοτε νὰ παρέχεται ἡ ἐντύπωση τῆς στιγμιαίας ἀρσεως μιᾶς ἄλλης ἐκ τῶν ἐμπλεκόμενων ἀξιῶν. Ἐνῶ, λόγου χάρι, τὸ νὰ βυθίσεις τὸ στιλέτο συνειδητὰ στὸ στήθος ἐνὸς ἄλλου ἀπαγορεύεται, τὸ νὰ βυθίσει ὁ χειρουργὸς τὸ νυστέρι στὰ σπλάγχνα τοῦ ἀσθενοῦς του θεωρεῖται ἐπιβεβλημένο καὶ σωτήριο, ἢ ἀκόμη, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ ὄπλου κατὰ τοῦ ἄλλου προκαλεῖ τὸν φόνο αὐτοῦ καὶ τιμωρεῖται, τὸ νὰ πυροβολήσῃ ὁ στρατιώτης κατὰ τοῦ ἐχθροῦ θεωρεῖται ἠθικῶς ἐπιβεβλημένο.

Ἐκ τῶν προαναφερθέντων παραδειγμάτων κατανοεῖται ἡ ἰδιομορφία τοῦ ἐσχάτου, τοῦ πρακτοῦ τῶν ἐκάστοτε εἰδικῶν περιπτώσεων ποὺ δυσχεραίνουν τὴν ἀξιολόγηση καὶ ἐρμηνεία ἀπὸ ἠθικῆς πλευρᾶς καὶ πλευρᾶς δικαίου.

Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ θεωρούμενη ἡ εἰδική περίπτωση δικαιολογεῖ τόσο τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ ἠθικὴ συνείδηση κατὰ τὴν ἀποτιμητικὴ φάση τῆς κρίσεώς της ὅσο καὶ τὴν ὠριμότητα τοῦ δικαστοῦ ποὺ ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιείκειας.

30. Αὔτ., Β 6, 1106 a 28 - b7.

31. Αὔτ., Ζ8, 1142 a 24.

32. Αὔτ., Ε10, 1137 b 18-19.

33. Αὔτ., Ε10, 1137 b 19.

Ὁ ἐπεικὴς δικαστὴς τώρα —μέ τὴν ἐρμηνευτικὴ δεινότητα ποὺ τὸν διακρίνει στὸ συσχετισμὸ τοῦ γενικοῦ, ἀφηρημένου καὶ ἀορίστου κανόνος δικαίου πρὸς τὴν ἐξειδικευμένη περίπτωσι— ἐφαρμόζει τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα: «τοῦ γὰρ ἀορίστου ἀόριστος καὶ ὁ κανὼν ἐστίν»³⁴.

Ἐκ τῆς γενόμενης ἀναλύσεως τῆς ἐπεικειᾶς καὶ τοῦ ἐπεικοῦς δικαστοῦ καθίσταται σαφὲς ὅτι αὐτὴ μέ τὸν διορθωτικὸ της ρόλο ἐπεμβαίνει ἐπὶ τῶν κενῶν τῶν κανόνων τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ὁ ἐπεικὴς δικαστὴς ὡς πραγματικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ νομοθέτου ἐπεκτείνει τὴ βούληση ἐκείνου μέ τὴν χρῆση τῆς ἐπεικειᾶς. Κατ' οὐσίαν ἀνευρίσκει τὸ δίκαιον καὶ παράγει βελτιωμένες μορφές δικαίου μέ τὴ νέα νομολογία ποὺ εἰσάγει. Ὡς ἀνανεωτὴς, ἐμψυχωτὴς καὶ δημιουργὸς δικαίου κινεῖται μεταξὺ νομοθεσίας καὶ νομολογίας.

Ἡ ἐπεικεία ὄχι ὡς θεσμὸς ἀλλὰ ὡς ἔφεση χωρὶς τὸ στοιχεῖο τοῦ ἐξαναγκασμοῦ καὶ καλοπροαίρετη στάσις τοῦ δικαστοῦ πρὸς ὀρθοτέραν ἀπόδοσις τοῦ δικαίου, ὡς βέλτιον δίκαιον³⁵, λειτουργεῖ συμπληρωματικά. Ὁ δικαστὴς ὡς δίκαιον ἐμψυχον λειτουργεῖ στὴν προκειμένη περίπτωσι ὡς αὐτοδιορθωτικὸς μηχανισμὸς στοὺς ἐκάστοτε κανόνες τοῦ γραπτοῦ νόμου καὶ παρεμβαίνει ἐπὶ τῶν ἰδιομορφιῶν ποὺ προσφέρει ἡ συγκεκριμένη εἰδικὴ περίπτωση δι' ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοῦ γράμματος, ποὺ ἐκφράζει ὁ γενικὰ διατυπούμενος νόμος. Τὴν ἀσφαλιστικὴ δικλείδα καὶ τὸ στίγμα ὀρθοῦ προσανατολισμοῦ στὴν ἐρμηνεία τοῦ νόμου καὶ ἀπονομὴ τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ γιὰ τὸν δικαστὴ ἡ ἐκ μέρους τῆς ὀρθῆς κατανόησης τοῦ πνεύματος, τῆς διανοίας³⁶ τοῦ νομοθέτου. Πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης: «καὶ τὸ τοῖς ἀνθρώπινους συγγινώσκειν ἐπεικὴς καὶ τὸ μὴ πρὸς τὸν νόμον ἀλλὰ πρὸς τὸν νομοθέτην, καὶ μὴ πρὸς τὸν λόγον ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου σκοπεῖν, καὶ μὴ πρὸς τὴν πράξιν ἀλλὰ πρὸς τὴν προαίρεσιν, καὶ μὴ πρὸς τὸ μέρος ἀλλὰ πρὸς τὸ ὅλον... ὁ γὰρ διαιτητὴς τὸ ἐπεικὴς ὁρᾷ, ὁ δὲ δικαστὴς τὸν νόμον· καὶ τούτου ἕνεκα διαιτητὴς εὐρέθῃ, ὅπως τὸ ἐπεικὴς ἰσχύη»³⁷.

Ἀνεφέρθη ἐξ ἀρχῆς ὅτι σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ἐπεικειᾶς στὸ πλαίσιο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου ἐπιχειρεῖται ὑπ' αὐτοῦ μέ βήματα προσεκτικὰ ἢ θεμελίωσι καὶ αὐτόνομη συγκρότησις τοῦ πρακτικοῦ λόγου —ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Kant—, τῆς πρακτικῆς διανοίας — ὅπως λέγει ὁ ἴδιος. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει, διότι πρὶν ἀπ' αὐτὸν ὁ Πλάτων δὲν ἐπεχείρησε νὰ διακρίνει τὴ θεωρητικὴ διάνοια ἀπὸ τὴν πρακτικὴν.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐπεικειᾶς, ἡ τόσον πολυσήμαντη στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς,

34. Αὐτ., E10, 1137 b 29-30.

35. Αὐτ., E10, 1137 b 8-11.

36. ΑΡΙΣΤ., *Πητορ.*, A 13, 1374 b 14.

37. Αὐτ., A 13, 1374 b 10-22.

τοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικοπολιτικὸ χῶρο, εἶναι ὑψίστης σπουδαιότητος γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά του φαίνεται ἔμμεσα πλὴν σαφῶς ὅτι ἐκ μέρους αὐτοῦ θίγονται προβλήματα ἐρμηνευτικά ἀλλὰ καὶ μεθοδολογικά. Καταβάλλονται προσπάθειες νὰ καταδειχθοῦν ὀρισμένα προβλήματα ἐρμηνείας τοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ μεθοδολογίας —θὰ τολμοῦσα νὰ ἰσχυρισθῶ— τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Ὑπόμνηση τῆς *λεσβίας οἰκοδομίας*³⁸ καὶ τοῦ *μολύβδινου κανόνος* τοῦ Ἀριστοτέλους κάνει στὴ νεώτερη φιλοσοφία ὁ G.B. Vico (1668-1744) ἐπιχειρώντας, νὰ θεμελιώσῃ τὴν μεθοδολογία³⁹ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου ὅπως τῆς ρητορικῆς.

Τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ καθορισμοῦ αὐτῆς, συμφῶνως πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς *λεσβίας οἰκοδομίας*, δὲν τίθεται μόνο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ πεδίο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἄγγλο φιλόσοφο Fr. Bacon στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημολογικῆς διανοήσεως. Ὁ Bacon, ὡς γνωστόν, ἔλεγε ὅτι ἐπιβαλλόμεθα στὴ φύση ἐφόσον ἐκ τῶν προτέρων ὑποτασσόμεθα σ' αὐτήν.

Ὁ Ἀριστοτέλης προσδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὴν *προαίρεση* τοῦ νομοθέτου καὶ ὄχι στὸ *γράμμα*, γι' αὐτὸ θεωρεῖ τὸν δικαστὴν ὡς «ἐμψυχον δίκαιον» καὶ μάλιστα στὰ παρατηρούμενα κενὰ ὅπου ὑπάρχει βέβαια ἔλλειμμα νόμου καὶ ὄχι ἔλλειμμα δικαίου. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι στὴ διδασκαλία του περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς διδάσκει τὴ μεσότητα ἔτσι ὅπως ἐδῶ εἰσηγεῖται τὴν ἐπιείκεια⁴⁰ καὶ ὄχι τὴν αὐστηρότητα τοῦ ἀκριβοδικαίου, ποὺ γιὰ χάριν τοῦ γράμματος καθίσταται ἀδικος καὶ σκληρὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ δικαίου, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνονται τὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἐπιτρεπόμενα καὶ θεμιτὰ ἀποτελέσματα.

Δημήτριος ΚΟΥΤΡΑΣ
(Ἀθῆναι)

38. Π6. Karl OTTO, *Das Verstehen*, *Archiv für Begriffsgeschichte*, 1, 1955, σσ. 154-155.

39. Πολλῶν μελετητῶν τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιεικειᾶς συγκλίνουν οἱ ἀπόψεις ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ μέθοδον εὐρέσεως τοῦ ὀρθοῦ δικαίου. Π6. Rudolf STAMMLER, *Die Lehre von dem Richtigen Rechte*, 1926, σσ. 25 ἐπ.· Κ.Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Ἱστορία καὶ μεθοδολογία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν* (κατὰ τὰς παραδόσεις εἰς τὸ Διδασκαλεῖον Μέσης Ἑκπαιδεύσεως), Ἀθῆναι 1963-1964, σ. 138· Κ.Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, 1932, σσ. 234 καὶ 236.

40. Σήμερον τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιεικειᾶς ἀναγνωρίζεται καὶ ἐφαρμόζεται ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. Ὡς πρὸ πρόσφορο, ἐξάλλου, νομοτεχνικὸ μέσο γιὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ ἐπιεικοῦς δικαίου, κρίνεται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν γενικῶν ρητρῶν, τῆς νομοθεσίας, δηλαδὴ τῶν γενικῶν καὶ κατευθυντηρίων κανόνων, ποὺ διευκολύνουν τὸ δικαστὴ νὰ κρίνῃ συγχεκρισμένες, ἀτομικὲς περιπτώσεις, ἀνάλογα μὲ τὶς ἰδιορρυθμίες αὐτῶν. Ἔτσι ἀκοῦμε νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τὰ *χρηστά ἤθη* καὶ τὴν *καλὴ πίστη* καὶ τὸν *κοινωνικὸ ἢ οἰκονομικὸ σκοπὸ* τοῦ *δικαιώματος* κ.τ.λ.

THE NOTION OF EQUITY IN ARISTOTLE

S u m m a r y

Equity was first established as a *terminus technicus* by Aristotle, but the word was initially shaped by Plato in his *Statesman*. Aristotle considers equity as a necessary criterion of the interpretation of human action, i.e. the *ultimate*, the particular moral situation, given that law is general, and every moral agent makes different *moral choices*, since man exhibits a multiplicity of purposes as a being and every person acts on the basis of a variety of moral perspectives and values. Therefore, the task of every judge is to trace the *moral choice* made by a moral agent, as well as to interpret the law and attribute justice, since, as it is attested, law may be deficient, whereas this does not necessarily apply to justice itself.

D. N. KOUTRAS

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

